

Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø

Riksantikvarens forslag

Høringsversjon
Riksantikvaren 2024

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse / Dronningens gate 13
Tlf. / 22 94 04 00
Faks / 22 94 04 04
E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Forsidebilde:

Øverst: Olle Christer Stenby, Bygg og Bevar
Camilla Knutsen

Nederst: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø

Sammendrag.....	4
Forord	5
Del 1 - Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø.....	6
Bakgrunn for strategien og overordnede føringer	6
Overordnede utfordringer og muligheter	7
Avgrensning.....	8
Roller og ansvar	8
Innsatsområder.....	10
Del 2 - Deltemaer i bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø.....	12
Deltema 1 – Bygninger i jordbruket.....	12
Utfordringer og muligheter	14
Interessenter og aktører.....	16
Resultatmål	16
Eksempler på aktiviteter og tiltak.....	16
Deltema 2 - Jordbrukslandskapet.....	18
Utfordringer og muligheter	19
Interessenter og aktører.....	21
Resultatmål	21
Eksempler på aktiviteter og tiltak.....	21
Deltema 3 - Kulturmiljø i skogen.....	23
Utfordringer og muligheter	24
Interessenter og aktører.....	26
Resultatmål	26
Eksempler på aktiviteter og tiltak.....	26
Deltema 4 - Kulturmiljø etter reindrift.....	28
Utfordringer og muligheter	28
Interessenter og aktører.....	30
Resultatmål	30
Eksempler på aktiviteter og tiltak.....	30

Sammendrag

I tråd med Melding St. 16 (2019–2020) om nye mål i kulturmiljøpolitikken, skal bevaringsarbeidet videreutvikles med vekt på engasjement, bærekraft og mangfold. Bevaringsstrategiene skal strukturere innsatsen for å oppnå disse målene ved å koordinere virkemidler og involvere ulike aktører. Bevaringsstrategiene skal bidra til vern og bruk av prioriterte kulturmiljø. Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø skal være et verktøy for en samlet innsats og et felles engasjement for å prioritere tiltak knyttet til disse kulturmiljøene. De fire deltemaene i bevaringsstrategien er prioriterte områder innenfor det omfattende kulturhistoriske temaet landbrukets kulturmiljø.

Deltema 1: Bygninger i jordbruket handler om den rike og mangfoldige bygningsarven i jordbruket. Den representerer store kunnskaps-, opplevels- og ressursverdier, men tapsprosenten er høy. Mange bygninger har gått ut av bruk eller står i fare for å gjøre det. Hovedvekten legges på enhetslåven, seterbygninger og den førindustrielle gårdens bygninger. Disse bygningene trenger forsterket bevaringsinnsats og tilrettelegging for ny bruk.

Deltema 2: Jordbrukslandskapet handler for det første om å ivareta et større mangfold av kulturlandskap med store kulturmiljøverdier. Innenfor et utvalg landskap iverksettes tiltak for istandsetting, skjøtsel og formidling av kulturminner, etter samlet plan. Deltemaet omhandler også å utvikle og iverksette tiltak for å redusere og forebygge konflikter mellom jordbruksdrift og arkeologiske kulturminner.

Deltema 3: Kulturmiljø i skog handler for det første om kulturminner og kulturmiljøer knyttet til skogbruk. Det er behov for bedre kunnskap om innhold og utbredelse, og tiltak for å bevare et større mangfold og formidle næringens historie. I deltemaet inngår også å utvikle og iverksette tiltak for å redusere og forebygge konflikter mellom skogsdrift og arkeologiske kulturminner. Det tredje feltet gjelder tilgang på kvalitetsvirke til restaurering og annen byggevirksomhet. Her er det behov og muligheter for å utvikle produksjon og marked.

Deltema 4: Kulturmiljø etter reindrift har det vært arbeidet lite med til nå, og det er stort behov for kunnskap om innhold, utbredelse, tilstand og tiltaksbehov. Deltemaet gjelder først og fremst kulturmiljø knyttet til tamreindrift, men inkluderer spor fra overgangen fra villreinfangst. Registrering og kartlegging prioriteres i en tidlig fase av strategigjennomføringen. Bevarings- og formidlingstiltak iverksettes etter hvert som kunnskapsgrunnlag er etablert.

Forord

Landbruket dekker store deler av Norges landarealer. Over hele landet finnes det et mangfold av kulturmiljø som forteller om landbrukets betydning i norsk historie. Endringer i demografi, næringsliv og klima gjør imidlertid bevaring utfordrende. Et strategisk samarbeid mellom aktører i landbruket vil løfte arbeidet med viktige kulturmiljø, der bevaring, bruk og utvikling sees i sammenheng. Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø skal bidra til å finne gode, langsiktige løsninger for bevaring og bærekraftig bruk og forvaltning. Ofte vil det være nødvendig å se fysisk og immateriell kulturarv i sammenheng. Dette er særlig aktuelt for håndverks- og skjøtselskunnskap som forutsetning for ivaretagelse av de ulike kulturmiljøene.

Nå er det over 100 år siden de første fredningene. Mye av det som ble fredet var store gårder i de indre dalstrøkene. Dette var bygninger som ble sett på som selve ryggraden i det norske. Men samtidig som noen kulturminner fra landbruket ble fremhevet, ble det store mangfoldet av kulturmiljø glemt. Dette har endret seg, men fortsatt finnes det et mangfold av spor, bygninger og anlegg som er viet lite oppmerksomhet.

Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø skal bidra til at et større mangfold av kulturmiljøene i landbruksområdene blir tatt vare på, tatt i bruk og sett på som en ressurs i samfunnsutviklingen. Bærekraftig bruk og forvaltning av kulturmiljø kan gi steder og landskap økt kvalitet, gi muligheter for næringsutvikling og bidra til god ressursbruk og sirkulærøkonomi. Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø vil derfor se bevaring, bruk og utvikling i sammenheng.

Del 1 - Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø

Bakgrunn for strategien og overordnede føringer

I tråd med Meld. St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken, skal innretningen av bevaringsarbeidet videreutvikles. De nasjonale målene om engasjement, bærekraft og mangfold skal nås gjennom gode prosesser for bevaring og bærekraftig bruk av kulturmiljø.

Bevaringsstrategiene skal bidra til å strukturere, samordne og organisere innsatsen slik at de tre nye nasjonale målene nås, med særlig vekt på målet om å ta vare på et mangfold av kulturmiljø. Dette skal blant annet gjøres ved økt samhandling og medvirkning, og ved at virkemidlene koordineres og sees i sammenheng. Det heter videre at temaene som bevaringsstrategiene skal bygges rundt, skal være uavhengige av type kulturmiljø og tidsperiode. De skal favne geografisk, sosial, etnisk og næringsmessig bredde.

I 2022 utarbeidet Riksantikvaren et rammeverk for bevaringsstrategiene, som danner et felles utgangspunkt og en struktur for alle bevaringsstrategiene når de utvikles og settes i verk. Rammeverket beskriver bakgrunn, hensikt og oppbygning av bevaringsstrategiene og skal gjøre det enklere å se sammenhenger og gjøre prioriteringer mellom ulike tema. Riksantikvarens forslag til temaer for bevaringsstrategier ble utarbeidet og overlevert Klima- og miljødepartementet (KLD) i 2023. I henhold til Prop. 1 S (2023-2024) vil Regjeringen utarbeide de to første bevaringsstrategiene kystens kulturmiljøer og landbrukets kulturmiljø i 2024.

Bevaringsstrategiene skal omtale det **kulturhistoriske tema** som er valgt, prioriterte **deltemaer** og typer **aktiviteter og tiltak** som anbefales.

Overordnede utfordringer og muligheter

Landbrukets kulturmiljø spenner fra de forhistoriske sporene i kulturlandskapet og frem til vår tid. Her er det blant annet tun med enhetslåver, andre driftsbygninger, uthus og hager, dyrkingsarealer, beiter, slåttemark, skogskoier, fløtningsanlegg, skogfinske gårder, reingjerder, ferdselsårer, gravminner og spor etter bosetning.

Det er drevet landbruk over hele Norge. Næringen har siden forhistorisk tid sørget for mat på bordet, tak over hodet og andre goder. Over store deler av landet har jordbruk, skogbruk og reindrift vært viktige næringsveier og er det i stor grad fortsatt. Hver dag bidrar landbruket til produksjon av mat og virke, til at kulturlandskapet brukes og til å ta vare på kulturminner og kulturmiljøer. Samarbeidet mellom landbruket og kulturmiljøforvaltningen bør utvikles videre for å sikre en større del av landbrukets kulturmiljø. Dette gjelder både bygninger og anlegg, arkeologiske kulturminner og landskap. Motiverte og kompetente eiere og drivere er de viktigste aktørene for å integrere bevaring og bærekraftig bruk av kulturmiljø i landbruksdrifta.

Landbruksområder som går ut av bruk eller bygges ned, er felles utfordringer for næringen og kulturmiljøforvaltningen. Et aktivt landbruk er en forutsetning for å kunne ta vare på mange av kulturmiljøverdiene.

Endringer i teknologi, driftsmåter og næringsstrukturer skaper utfordringer. Bygninger og anlegg mister funksjon og økonomisk interesse for eier. Kulturhistorisk viktige elementer i kulturlandskapet kan komme i konflikt med behovet for rasjonell drift. Automatisk fredete kulturminner i jorda blir utsatt for stadig større påkjenninger fra tyngre maskiner og tiltak i jord- og skogbruk, noe som fører til at mange går tapt.

Forholdene for bygninger og anlegg blir også stadig tøffere med klimaendringene. Mer uvær, nedbør og ekstremvær fører til større påkjenning for kulturminner og kulturmiljøer. Også de arkeologiske kulturminnene i jordbruket og skogbruket påvirkes av klimaendringene, både direkte og indirekte. For å få kartlagt og sikret særlig klimautsatte kulturminner, kulturmiljøer og landskap er det behov for risiko- og sårbarhetsanalyser. Riksantikvaren har igangsatt et veiledningsarbeid slik at flere kommuner gjennomfører ROS-analyser, og at det etableres en felles praksis for ROS-analyser for kulturmiljø.

Det finnes lite informasjon om deler av landbrukets kulturmiljø, spesielt når det kommer til kulturmiljø etter samer, skogfinner, kvener og andre minoriteter. Også om enkelte bygninger i jordbruket og bygninger og anlegg i skogen er det kunnskapsmangel. Mer oppmerksomhet om den rike landbrukshistorien vil skape større forståelse og engasjement, noe som er positivt for både næringen og forvaltningen.

Kulturminner og kulturmiljøer i landbruket er en ressurs. Mange av dem har et stort potensial for bruk og verdiskapning. Aktivt landbruk over hele landet er avgjørende for å sikre tilgang til mat og trevirke. Reiseliv og lokal matproduksjon er blomstrende næringer der etterspørselen etter opplevelser forankret i historien er økende. Det gir nye muligheter for eiere og brukere. Bevaring og ombruk er også god klimapolitikk som bidrar til bærekraftig ressursforvaltning. Arealer i drift, rike kulturspor og bygninger og anlegg i god stand gir kulturlandskapet verdi og grunnlag for gode opplevelser.

Strategien legger vekt på å finne gode løsninger som sikrer at drift, bevaring, bruk og ombruk går hånd i hånd.

Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø må ses i sammenheng med Riksantikvarens øvrige strategiarbeid, deriblant håndverksstrategien, klimastrategien, fredningsstrategien og bevaringsstrategien for kystens kulturmiljøer.

Avgrensning

Bevaringsstrategien omfatter kulturmiljø knyttet til landbruksnæringene jordbruk, skogbruk og reindrift, og annen utmarksbruk som har tilknytning til disse næringene. Virkeområdet er hele landet, med variasjonene i landbruket som forskjeller i naturgrunnlag, klima, økonomi og sosiale forhold har skapt. Den favner kulturmiljø fra tidlig landbruksvirksomhet, kombinasjonsdrift og mangesysleri, til dagens drifts- og produksjonsformer.

Strategien omfatter også andre kulturminner og kulturmiljøer som landbruksnæringene påvirker gjennom sin virksomhet. Dreneringstiltak, nydyrking, hogst og markberedning er landbruksaktiviteter som kan være i konflikt med automatisk fredete kulturminner.

Kulturmiljø fra utmarksaktiviteter som gruvedrift, fritidshytter, friluftsliv og liknende er ikke omfattet av strategien, med mindre det er kulturminner som påvirkes av landbruksnæringenes virksomhet. Heller ikke kulturmiljø fra moderne industriell foredling av landbruksprodukter, som meierier, slakterier, sagbruk og treforedlingsbedrifter er med i strategien. Riksantikvaren har foreslått at det utarbeides en bevaringsstrategi for industri mm. som kan dekke dette. Gårdssager, bygdemøller og annen småskala foredlingsvirksomhet som er nært knyttet til primærproduksjonen, kan likevel være naturlig å inkludere der disse inngår i en større helhet eller sammenheng..

Strategien gjelder først og fremst den materielle kulturarven – de fysiske sporene etter menneskers bruk av natur og landskap. Det er kulturmiljøforvaltningens arbeidsfelt. Samtidig er det mange viktige sammenhenger mellom materiell og immateriell kulturarv. Kompetanse på tradisjonelt håndverk og materialbruk er for eksempel avgjørende for å drive godt bygningsvern, og kunnskap om drift og skjøtsel er nødvendig for å ta vare på kulturmarkstyper og andre landskapskvaliteter. Relevante aspekter ved immateriell kulturarv er derfor en del av strategien.

Innenfor denne avgrensningen angir deltemaene prioriteringene i bevaringsstrategien.

Roller og ansvar

Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø skal være et verktøy for en samlet innsats og felles engasjement for å prioritere innsats knyttet til landbrukets kulturmiljø. Strategien skal stimulere til langsiktig og god forvaltning av kulturmiljø og fortsatt bruk eller ny bruk av landbrukets kulturminner og kulturmiljøer. I Stortingsmelding 16 (2019–2020) er det klare forventninger om samordnet virkemiddelbruk. Ulike forvaltningsnivåer

og sektorer skal samarbeide med private eiere og forvaltere og andre private aktører om vern og bruk av kulturmiljø.

Statlig nivå. En rekke statlige instanser har ansvar for saksområder som berører landbrukets kulturmiljø. Landbruksdirektoratet har ansvaret for alle fagområder innen landbrukssektoren, herunder jordbruk, skogbruk og reindrift. Statsforvalteren er en sentral aktør i arbeidet med landbrukssaker, blant annet som rådgiver for kommunene. Miljødirektoratet og Statsforvalteren er sentrale i arealforvaltning, naturvern, friluftsliv og miljø.

Riksantikvaren vil ha ansvar for systematisk oppfølging av bevaringsstrategien med særlig søkelys på mål og resultater og vurdering av risiko. Riksantikvaren vil også ha en koordinerende rolle for de enkelte bevaringsstrategiene og deltemaene. Dette innebærer blant annet å tilrettelegge for ulike satsinger, fasilitere nettverk og avklare behov for kunnskapsinnhenting på nasjonalt nivå. Riksantikvaren vil dessuten ha en sentral rolle i å gjennomføre tiltak på nasjonalt nivå og utarbeide veiledere som skal være retningsgivende for hele landet. Riksantikvaren har et overordnet ansvar for den faglige utviklingen på kulturmiljøfeltet. Det er også Riksantikvaren som definerer et utvalg kulturmiljø av nasjonal verdi og fatter vedtak om fredning for et utvalg av kulturminner og kulturmiljøer.

Kulturminnefondet vil være en viktig aktør for å stimulere til måloppnåelsen for bevaringsstrategien. Kulturminnefondet gir tilskudd til private eiere av kulturminner av ulike typer, der en stor andel er bygninger og anlegg i landbruket. Det gis også støtte til frivillige organisasjoner, foreninger og lag.

Regionalt nivå. På regionalt nivå er fylkeskommunene og Sametinget sentrale aktører. De har hovedansvar for å initiere og koordinere tiltak og aktivitet i fylkene, avklare virkemiddelbruk, gi råd til kommunene og sikre en god forvaltning av kulturmiljø. Fylkeskommunene og Sametinget har også en sentral rolle i å fordele statlige tilskuddsmidler på kulturmiljøfeltet. Fylkeskommunen og Sametinget har også en viktig samfunnsaktørrolle, og skal stimulere til utvikling og vekst i regionene. Fylkeskommunene skal følge opp kommunene med rådgivning. De arkeologiske forvaltningsmuseene vil ha en viktig rolle i arbeidet med aktiviteter knyttet til kulturmiljøer og kulturminner fra middelalder og forhistorisk tid. Både på regionalt og nasjonalt nivå vil også museumssektoren være en samarbeidspartner.

Kommunene er primærmyndighet etter plan- og bygningsloven og skal gjennom sitt samordningsansvar ivareta ulike nasjonale, regionale og lokale interesser, herunder forvaltning av landbruk og kulturmiljø. Plan- og bygningsloven er det viktigste redskapet for å styre arealbruken og sikre kulturmiljø som ikke er fredet etter kulturminneloven. Plan- og bygningsloven kan være et godt verktøy for å sikre vern og utvikling av landbrukets kulturmiljø i tråd med bevaringsstrategiens målsettinger.

Kommunen er også myndighet etter jord- og skogbrukslovgivningen, og forvalter en rekke tilskuddsordninger i landbruket.

De fleste kommuner har laget kulturmiljøplaner. Her er landbrukets kulturmiljø gjerne omtalt, deriblant er flere typer jordbruksbygninger trukket frem som viktige. Arbeidet

med oppfølging av bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø bør ha en forankring i disse lokale kulturmiljøplanene eller andre kommunale vernevedtak.

Frivillige organisasjoner

En rekke frivillige organisasjoner er engasjert i landbrukets kulturmiljø. Her er det historielag, turlag, grendelag og velforeninger. Norsk Kulturarv, Fortidsminneforeningen og andre kulturminnevernforeninger er også relevante samarbeidspartnere. Organisasjonene har kunnskap, gjennomfører aktiviteter og kan eie eller forvalte kulturminner som er relevante for bevaringsstrategien. De frivillige organisasjonene bør inviteres med i planlegging og gjennomføring av tiltak som kan være relevante for dem.

Næringsorganisasjoner

I landbruket er det flere medlemsorganisasjoner for eiere og drivere. Norges bondelag, Bonde og småbrukarlaget, Norges skogeierforbund, Norskog, Norsk seterkultur og Norske reindriftsamers landsforbund er blant dem. Medvirkning fra organisasjonene er viktig for at strategien skal være relevant for landbruksnæringene.

Næringsorganisasjonene bør inviteres med i planlegging og gjennomføring av tiltak som angår næringene.

Eiere

De aller fleste kulturminner og kulturmiljøer er eid av private personer eller bedrifter. Bare et fåtall kulturminner kan sikres gjennom statlig lovverk. En forutsetning for at bevaringsstrategien skal bli en suksess er at eierne av kulturminner og kulturmiljøer ser seg tjent med å ta vare på, sette i stand og bruke kulturminnene i landbruket, og at dette er godt integrert med næringsvirksomheten. Et sterkt søkelys på eiernes behov og utfordringer knyttet til istandsetting og ny bruk er derfor svært viktig i bevaringsstrategien. Dette gjelder for bygninger, anlegg og kulturlandskap. I skogbruket er det offentlige en stor eier. Norges største grunneier, Statskog, har mange kulturminner og kulturmiljøer på sine eiendommer. Opplysningsvesenets fond har også mange landbrukseiendommer med store kulturhistoriske verdier.

Innsatsområder

Bevaringsstrategien skal bidra til at landbrukets kulturmiljø blir bevart og tatt i bruk som ressurs i samfunnsutviklingen. Strategien skal også bidra til å styrke næringsutvikling og reiseliv, at lokalsamfunn og frivillige blir engasjert og at fortellinger om landbrukets historie og virksomhet blir formidlet til allmenheten. Innsatsområdene viser hvilke områder, aktiviteter og tiltak som skal prioriteres for å nå de nasjonale målene for kulturmiljøpolitikken. Innsatsområdene er felles for alle bevaringsstrategiene og deltemaene. Resultatmålene, aktivitetene og tiltakene er knyttet til utfordringene og deltemaene i denne bevaringsstrategien.

Bevaring og bruk vil omfatte ulike aktiviteter knyttet til vern og bruk av kulturmiljø. Dette omfatter tiltak som både skal ivareta kulturmiljøet, herunder reparasjon, skjøtsel og restaurering, og tiltak for å fremme bruk av kulturminnet og kulturmiljøet i fremtiden. Tiltak for å hindre skade grunnet klimaendringer vil også være viktig.

Kunnskap og kompetanse omfatter aktiviteter som skal bidra til ny kunnskap innenfor et deltema og styrking og formidling av relevant kompetanse. Det kan være kartleggings- og registreringsarbeid, kunnskapsutvikling eller forskningsarbeider. Dette kan være utvikling av relevant håndverkskompetanse, rådgivingskompetanse eller annen kompetanse av særlig betydning for bevaring av kulturminne- /kulturmiljøtyper innenfor et spesifikt deltema.

Opplevelse og engasjement er aktiviteter for å formidle kulturmiljøenes historier og skape økt interesse for kulturmiljøene i samfunnet. Ivaretagelse av kulturmiljø og formidling av dette kan også bidra til kommersiell opplevelsesproduksjon og styrking av lokal nærings- og stedsutvikling. Deltagelse i formidling, vernearbeid og istandsetting handler ofte om innsats fra frivillige lag, eiere og enkeltpersoner og er avgjørende for et langsiktig og godt vern.

Urfolk og nasjonale minoriteter er et innsatsområde for å løfte fram, bevare og synliggjøre kulturmiljøer og kulturminner knyttet til urfolk og de fem nasjonale minoritetene. Innsats og aktiviteter vil variere ut fra behovet innen ulike deltema.

Del 2 - Deltemaer i bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø

I bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø er det valgt ut fire deltemaer. Disse er valgt fordi det innenfor disse områdene er særskilte utfordringer og/eller kunnskapsmangel. Samtidig er det innenfor disse deltemaene et potensial for ny bruk av kulturmiljø, samarbeid og næringsutvikling. Det er også et formidlingspotensial knyttet til de valgte deltemaene. Arbeidet med et deltema vil kunne vare kortere enn virketiden til hele bevaringsstrategien, og nye deltemaer kan komme til underveis. Innsikten som oppnås gjennom det løpende arbeidet vil kunne bidra til å identifisere behov for nye deltemaer. Eventuelle nye deltemaer forutsetter prosesser som inkluderer medvirkning, i tråd med bevaringsstrategienes rammeverk.

Deltema 1 – Bygninger i jordbruket

Det er et stort mangfold av bygninger og bygningsmiljøer tilknyttet landbruket i Norge. Siden utnyttelsen av naturressurser har vært så variert, har dette også gitt stor variasjon av ulike bygningstyper. På en førindustriell gård var det ofte mange ulike bygninger, der hver bygning hadde sin spesifikke funksjon. Seinere kom større bygninger med flere ulike funksjoner under samme tak. Med det store hamskiftet på slutten av 1800-tallet kom industrialisering og effektivisering¹. Landbruket gikk fra selvberging til pengehusholdning. Med det andre hamskiftet etter andre verdenskrig skjedde det igjen endringer av bygningstyper og bruk.

Bygningsmassen i jordbruket har kulturhistorisk og arkitektonisk verdi, betydning for opplevelsen av kulturlandskapet, og representerer en ressurs i aktiv jordbruksdrift og annen verdiskapning. I tillegg kan bruk og ombruk av eksisterende bygninger bidra til å redusere klimagassutslipp. Deltemaet er spisset mot bevaring og bruk av **fredete og verneverdige** bygninger og bygningsmiljøer i landbruket. *Fredet* betyr at bygningen eller miljøet har vernestatus hjemlet i kulturminneloven. Å si at et kulturminne eller kulturmiljø er *verneverdig* innebærer å mene at det bør bevares og at det har verdi som kulturminne- eller miljø.

Under deltema 1 prioriteres bevaring og bruk av den førindustrielle gårdens bygninger, enhetslåver og seterbygninger.

¹ I norsk historie refererer "det store hamskiftet" vanligvis til overgangen fra jordbrukssamfunnet til industrialiseringen fra midten av 1800-tallet. Dette var en periode med store endringer i samfunnet, økonomien og arbeidslivet, hvor tradisjonelle landbruksmetoder gradvis ble erstattet av industriell produksjon og urbanisering.

Den førindustrielle gårdens bygninger

Gårdene før hamskiftet på andre halvdel av 1800-tallet kjennetegnes av mange hus, hvor hver bygning hadde adskilte og spesifikke funksjoner. Etter hvert har mange av bygningene mistet sin opprinnelige funksjon og gått ut av bruk.

Til tross for at de gjerne har en beskjeden størrelse, setter disse bygningene sitt tydelige preg på jordbrukslandskapet. Kulturlandskapet kjennetegnes blant annet av låver, fjøs, staller, badstuer, stabbur, verksteder, vedskjul, eldhus og møller. Bygningene ligger gjerne plassert i landskapet nært til der naturressursen befinner seg, både i innmark og utmark. Dette er bygninger som forteller historien om et jordbruk der et mangfold av ressurser, som for eksempel høy, mose og torv, ble nyttiggjort.

De små bygningene fra den førindustrielle gården faller ofte “utenfor” i kommunale og regionale kulturmiljøplaner, og få har formelt vern. På grunn av størrelse og beliggenhet kan det ofte være utfordrende å gi dem ny bruk. Samtidig er det gjerne enkle og solide konstruksjoner som ved hjelp av små midler kan stå støtt flere generasjoner til.

Enhetslåven

De røde enhetslåvene er i dag et av de mest markante innslagene i det norske kulturlandskapet. Disse store driftsbygningene ble bygget fra slutten av 1800-tallet fram til 1970-årene. Med enhetslåven ble alt samlet under ett og samme tak.

De nye driftsbygningene ble oppført i to etasjer i lette trekonstruksjoner. Bygningene er preget av rasjonell organisering, og planløsning for å forenkle det daglige arbeidet. Større gårdsbruk og flere store maskiner bidro til enhetslåven etter hvert kunne bli lite hensiktsmessig. Fra 1970-tallet ble den avløst av lavere og bredere driftsbygninger der alt forgikk på ett plan. Noen enhetslåver ble bygd om eller brukt som lager, men flere ble stående tomme til forfall.

Nå er enhetslåven den bygningstypen som mest av alt står igjen som et symbol på det moderne norske jordbruket fra slutten av 1800-tallet fram til vår tid. Enhetslåven er synonym med det store hamskiftet og er landets første typehus. Driftsbygningen representerer en demokratisering av landbruket, der bøndene fikk tilgang til samme kunnskap, rådgivning og løsninger, som bidro til mest mulig effektiv drift. Uten enhetslåvene svekkes tunstrukturene, og med det forsvinner et av de mest markante kulturminnene i jordbruket.

Seterbygninger

Seterdrift har lange tradisjoner i Norge. Den utnytter utmarksressursene som finnes i fjell og skog, men som er så langt unna gården at buskapen ikke kan drives fram og tilbake samme dag. Slik fungerer setra som et beiteområde med hus til dyr og folk. I et land med lite dyrkbar mark er dette en effektiv måte å utnytte ressursene på. Bygningene, sammen med det særegne landskapet preget av beite og slått, er viktige kulturmiljøer.

Seterbygningene bærer preg av lokal byggeskikk og lokale materialer. Det er gjerne laftete trebygninger, men i regioner med mangel på trevirke, er bygningene oppført i stein. Tradisjonell byggeskikk holdt seg lengre på setrene enn nede i bygdene.

Det er spor som tyder på at vi har hatt seterbruk siden forhistorisk tid. Tidlig på 1700-tallet hadde hver tredje gård i Sør-Norge en eller flere setre. Gullalderen for seterdriften kom på 1800-tallet, med et toppunkt med hele 52 000 setre rundt 1840.

Mange gårder hadde flere setre for ulike beitesesonger. Setrene kan også deles inn i to typer etter bruk (fullseterbruk og melkeseterbruk), avhengig av hvor lenge folk bodde der og hvorvidt foredlingen skjedde på setra eller på gården.

Antallet setre i Norge stagnerte mot slutten av 1800-tallet, for så å gå kraftig tilbake etter århundreskiftet. Med det store hamskiftet kom kraftfôr og kunstgjødsel, noe som minsket behovet for å hente vinterfôr i utmarka. Etter andre verdenskrig skjedde en drastisk nedgang i setringen.

Til tross for den store tilbakegangen for seterbruket, er det fortsatt områder med aktiv setring, deriblant i Innlandet og Trøndelag. Seterdrift har vært viktig i mange av Europas fjellområder. Det er en felleseuropeisk tradisjon og kultur med lange tradisjoner, men som har dødd ut over store deler av kontinentet. Det er unikt for den norske seterkulturen at det fortsatt finnes livskraftige stølsmiljøer i fjord- og kystbygder, og ikke bare i fjellbygdene (Kulturrådet). I 2023 ble seterkulturen i Norge og Sverige nominert til UNESCOs verdensarvliste over immateriell kulturarv.

På Østlandet og i Trøndelag er setrene store, med flere og større bygninger enn i resten av landet. På Vestlandet er gjerne bygningene mindre og ligger nærmere gårdene. Forskjellen mellom de østnorske og de vestnorske setrene skyldes ulike klimatiske og naturgitte forutsetninger. Mange vestnorske setre var melkesetre, mens det var mer vanlig med fullsetre på Østlandet. I Nord-Norge, Telemark og Agder var setrene som oftest enda enklere og mindre.

Utfordringer og muligheter

Enhetslåvene er under press. Tall fra Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram viser at driftsbygninger i landbruket er en særlig truet bygningstype (NIKU RAPPORT 101). Endringer i jordbruket gjør at flere driftsbygninger har gått ut av bruk. Jorden forpaktes bort til andre, og driftsbygningene blir gjerne stående uten aktiv bruk. I pressområdene rundt de store byene der det er knapphet på arealer, bygges landbruksområder ned, og enhetslåvene blir ofte revet eller stående tomme. Her er det stort potensial for ny bruk, både i form av nye formål og næringer. Enhetslåvene påvirkes også av kravet om å legge om fra båsfjøs til løsdrift innen 2034. Faren er at flere velger å erstatte de gamle enhetslåvene med nye driftsbygninger eller legger ned driften fordi investeringskostnadene blir for store.

Riksantikvaren mener at bygningsmassen i landbruket har et stort potensial for videre bruk og ny bruk. Der det er storfedrift, bør man vurdere om enhetslåvene kan bygges om slik at de tilfredsstiller kravene til løsdrift. På gårdsbruk der det ikke lenger er aktiv drift,

bør det vurderes om enhetslåvene kan få alternativ bruk. Det finnes eksempler på driftsbygninger som brukes til galleri, museer, lager, selskapslokaler, men også som boliger. Bygningene har ofte store takflater som potensielt kan utnyttes til for eksempel solcelleløsninger.

Mange småbygninger i landbruket står overfor noen av de samme utfordringene som enhetslåven. Dette er bygninger som gjerne har mistet sin funksjon, men som med enkle midler kan få en ny. Det er eksempler på at slike bygninger er tatt i bruk som ressurs i lokal næringsutvikling, blant annet til overnatting, produksjon, utsalg og lager. Flytting av bygninger kan i særlige tilfeller være et alternativ der hvor beliggenhet gjør at fortsatt bruk eller ombruk ikke lar seg gjøre.

Bygningsmassen knyttet til de tradisjonelle skogfinske gårdene er spesielt utsatt. De er også så innvevd i skogen at bygningsmassen forfaller fort når den går ut av bruk. Trær som faller ned og andre skader som følge av gjengroing, er en stor risiko. Tilsvarende utfordringer finnes også på samiske og kvenske bruk.

Bruk og ombruk er gode klimatiltak. Nybygging er ressurskrevende. Det må produseres nye materialer og bygningsdeler, og disse må transporteres til byggeplassen og settes på plass. Dette gir avfall og høye klimagassutslipp. Klimagassregnskapet til mange nybygg blir først lønnsomt etter at bygget har vært i drift i flere tiår. Men når eksisterende bygninger tas i bruk, har mesteparten av utslippene allerede funnet sted. Det gir ofte stor klimagevinst. Klimaendringene øker også påkjenningene på kulturmiljø. Mer nedbør og ekstremvær er en trussel mot bygningene i landbruket. Det er store geografiske forskjeller når det gjelder hvordan klimaendringene vil virke, og hvilke konsekvenser de vil få. Her vil tilpasning til et klima i endring være viktig for å møte utfordringene vi står overfor.

Det trengs flere gode eksempler på ombruk av landbruksbygninger. Det er behov for å kartlegge hva som har blitt gjort. Gode eksempler er med på å inspirere eiere som ønsker å ta vare på bygningene sine og kan bidra til at bygningene ses på som en ressurs. Samtidig kan eksemplene peke på utfordringer og løsningsmuligheter for bevaring, bruk og ombruk.

Landbruks- og matdepartementet ga i 2013 ut en rapport om landbruksbygg og kulturlandskap. Rapporten er et viktig kunnskapsgrunnlag for arbeidet med dette deltemaet.

Nedlegging av seterdriften påvirker kulturlandskapet som gror igjen og mister mye av sitt helt spesielle biologiske mangfold. Også infrastruktur knyttet til den tradisjonelle driften forfaller, som gjerder, rydningsrøyser og seterveier. Seterbygningene har gjerne stått til nedfalls, mens de enkelte steder er gjort om til hytter. Omregulering av seterhus til hytter og utbygging av nye fritidsboliger i seterlandskap skaper arealkonflikter, der ulike interesser står mot hverandre. Det går på bekostning av den tradisjonelle seterdriften og det særegne landskapet.

I rapporten *Forslag til satsing for fortsatt seterdrift*, utarbeidet av Landbruksdirektoratet, Miljødirektoratet og Riksantikvaren, pekes det på at det må settes i verk tiltak hvis det ikke skal bli færre setre i Norge. Fortsatt seterdrift bidra til at bygninger og

kulturlandskap holdes i hevd, samtidig som kunnskap om matproduksjon og skjøtsel videreføres til nye generasjoner. Det gir rom for opplevelser, erfaringsbasert læring og lokal næringsutvikling. Enhetslåvene og mindre bygninger kan i mange sammenhenger få en ny bruk uten at sentrale kulturminneverdier går tapt. Seter og setervoll er som helhetlig kulturmiljø ofte mer sårbart for bruksendringer. Seterdriften i seg selv opprettholder og bevarer seterlandskapet. Annen bruk av bygningene kan utfordre bevaringen av helhetlige kulturmiljø.

Interessenter og aktører

Størsteparten av kulturminnene og kulturmiljøene som omtales under deltema 1 er i privat eie. Dette er stor grad bygninger som er knyttet til aktiv næringsvirksomhet i landbruket. Her er det avgjørende at man identifiserer eier og brukers behov og finner løsninger i samarbeid med dem. Landbruks- og kulturmiljøforvaltningen må samarbeide om dette. Norsk landbruksrådgivning, Innovasjon Norge og de regionale bygningsvernsentrene/ bygningsvernsrådgiverne kan bidra med kompetanse og veiledning.

Resultatmål

- Flere bygninger i landbruket er bevart og i bruk
- Økt kunnskap om kulturmiljø i landbruket, håndverk og bygningsvern.
- Flere setre i drift
- Økt kunnskap om og bevaring av urfolks og nasjonale minoriteters jordbruksbygninger

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Dette er **eksempler** på aktiviteter og tiltak som kan være aktuelle innenfor de ulike innsatsområdene for å nå resultatmålene for deltemaet. Aktiviteter og tiltak fastsettes når bevaringsstrategien er vedtatt.

Bevaring og bruk

- Samle og formidle flere eksempler på bruk og ombruk av landbruksbygg i Riksantikvarens eksempelsamling, veiledningsmateriell og annen rådgivning til landbruket
- Vurdere handlingsrommet for ny bruk av landbruksbygninger innenfor eksisterende lovverk
- Vurdere samordnet bruk av tilskuddsordninger for å stimulere til istandsetting, tilpasning, bruk og ombruk

Kunnskap og kompetanse

- Utvikle og gjennomføre kompetanseutviklingstiltak innenfor relevante håndverksfag
- Utvikle og formidle kunnskap om hvordan istandsetting, rehabilitering og ombruk kan bidra til å redusere klimagassutslipp og gjøre at bygningen tåler klimaendringene
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for bygninger i jordbruket i samarbeid med relevante aktører
- Etablere samarbeidsarenaer med utdanningssektoren med sikte på at kunnskap om kulturmiljø i jordbruket blir del av skole- og utdanningsløpet

Opplevelse og engasjement

- Tilrettelegge for bruk av historiske bygninger som arena for arrangementer, kurs og andre aktiviteter
- Stimulere til at eiere får praktisk kunnskap om håndverk og bygningsvern
- Tilrettelegge for flere besøks-setre som gir innføring i tradisjonell drift og skaper gode opplevelser

Urfolk og nasjonale minoriteter

- Dokumentere bygninger og anlegg knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter
- Synliggjøre mangfoldet og variasjonene i urfolks og nasjonale minoriteters bygninger i jordbruket

Deltema 2 - Jordbrukslandskapet

Jordbrukslandskapet er skapt av mennesker i samspill med naturen over lang tid. Bygninger, steingjerder, gravhauger og ferdselsveier er bygget, mens slåtteeinger, lyngheier, beitemarker og lauvingslier er blitt til gjennom bruk av arealer gjennom århundrer.

Det som i dag er gode jordbruksområder var også attraktive steder for bosetning og aktivitet i tidligere tider. Mange av dagens gårdsbruk har en mer enn 1000 år lang kontinuerlig historie, og mange gårdstun ligger på samme sted som gårdene i vikingtid og middelalder. Bortsett fra i byene finnes det ingen steder hvor mengden kulturminner med stort tidsspenn er større enn i jordbruksområdene.

Andre steder er jordbruket yngre, for eksempel rydningsbruk og husmannsplasser fra 17-1800-tallet og bureising fra mellomkrigstiden. Dette er også kulturlandskap med interessant og viktig historie.

Alt sammen er viktige kulturlandskap som gir mye kunnskap, gode opplevelser og er en kilde til næringsutvikling. Verdiene i kulturlandskapet avhenger av fortsatt bruk, skjøtsel og vedlikehold for å kunne opprettholdes.

Under deltema 2 prioriteres kulturlandskapet og arkeologiske kulturminner i jordbrukslandskapet.

Kulturlandskapet

I Norge er kun tre prosent av landarealet dyrka mark. De naturlige forutsetningene for jordbruk er svært varierende fra nord til sør, og fra kyst til innland. Sammen med ulikheter i økonomiske og sosiale forhold og tilgang på andre ressurser å leve av, har dette gitt oss et stort mangfold av jordbrukslandskap.

Gårdstun, hager, alleer, veier, gjerder, broer, gravminner, rydningsrøyser og steingjerder er blant kulturminnene og kulturmiljøene som gir landskapene særpreg. I tillegg til kulturmiljøverdiene har kulturlandskapet ofte verdifullt biologisk mangfold, med arter som er avhengige av skjøtsel eller beite.

Landskapets betydning for matproduksjon er selvsagt grunnleggende. Landskapet preger også menneskers identitet, gir opplevelser og er arena for friluftsliv.

Kulturlandskapene våre endres. Større inngrep, som nedbygging av god matjord, fører til uopprettelige skader. Men også flere mindre endringer kan over tid bidra til at landskapet forringes og mister mye av sin verdi. Derfor er det avgjørende å sikre et større mangfold av kulturlandskap med store kulturmiljøverdier og rikt biologisk mangfold.

Arkeologiske kulturminner

Alle kulturminner fra før 1537 (reformasjonen) er automatisk fredete, enten kulturminnene er kjent eller ikke. Det samme gjelder for alle samiske kulturminner fra 1917 eller tidligere.

Dagens jordbruksarealer inneholder kulturminner fra alle tider. Her finner vi blant annet steinalderboplasser fra de første 8000 årene det har bodd mennesker i Norge. Fra bronsealder og jernalder finner vi også bosetningsspor, men også graver i alle varianter, fra store gravhauger og -røyser, til små unnselige branngraver. Videre finner vi også kulturminner fra andre aktiviteter i forhistorien, som jakt og fangst, produksjon og erverv, ferdsel og transport. Mange av kulturminnene er ikke lenger synlige over bakken, mens for eksempel gravhauger, rydningsrøyser eller eldre gårdsanlegg er visuelt viktige elementer i jordbrukets kulturlandskap.

Utfordringer og muligheter

Strukturendringene i jordbruket fører til færre og større driftsenheter. Noen steder intensiveres drifta mens andre områder preges av nedlegging og gjengroing. Utviklingstrekkene gjør det krevende å ta vare på de samlede kulturhistoriske kvalitetene i jordbrukslandskapet. Dette fører til at både (automatisk) fredete og ikke-fredete kulturminner er under press og går tapt. Teigstrukturer endres, og gjerder, vegetasjon og andre teigdeler blir uhensiktsmessige. Slåttenger, hagemark og beiter mister sin betydning i drifta og går ut av bruk, og det kulturbetingete biologiske mangfoldet svekkes. Gamle veier og veifar blir mer til heft enn nytte. Gravhauger, rydningsrøyser og andre kulturminner som har fått ligge i fred i århundrer, kan fjernes på enkelt vis med moderne maskiner. Der jordbruksdrifta legges ned, forfaller kulturminner som trenger skjøtsel, og kulturlandskapet gror igjen.

Heldigvis er det mange bønder som har stor interesse for kulturminner på egen eiendom. De tar ansvar for dem, setter i stand, vedlikeholder og skjøtter. Det skjer gjerne med betydelig egeninnsats, og ofte med tilskudd fra landbruket (SMIL og regionalt miljøprogram) eller fra Kulturminnefondet. Slike tiltak bidrar til at mange verdifulle kulturhistoriske elementer i jordbrukslandskapet ivaretas, og det er viktig at støtteordningene til dette videreføres.

Det er likevel særlig viktig å styrke innsatsen for å ta vare på jordbrukslandskap der kulturmiljøverdiene samlet sett gir landskapet høy verdi. Når bygninger, hager, dyrka mark, beiter, ferdselsårer og arkeologiske kulturminner sees i sammenheng, og tiltakene for å bevare dem samordnes, vil den samlede virkningen i kulturlandskapet øke. Landskapets verdi som kilde til kulturhistorisk kunnskap opprettholdes, opplevelsesverdien styrkes, og det samme vil i mange tilfeller gjelde bruksverdien.

En oversikt over kulturmiljøer og landskap av nasjonal interesse utarbeides av Riksantikvaren i samarbeid med Sametinget og fylkeskommunene. Denne vil være et godt utgangspunkt for å velge ut jordbrukslandskap for samordnet innsats for å ta vare på kulturmiljøkvalitetene. Kommunale kulturmiljøplaner og regionale planer og strategier kan også være grunnlag for dette. Utvalget bør gjøres i samarbeid mellom landbruksnæring og -forvaltning, kommune, kulturmiljøforvaltning og andre som rår over virkemidler som kan være aktuelle å benytte.

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket (UKL) er en etablert ordning for å ta vare på kulturmiljø-, naturmiljø- og produksjonsverdier i prioriterte områder. I 2024 omfatter

UKL 51 områder. Forutsatt at den økonomiske rammen til UKL styrkes, kan flere områder inkluderes.

Gjennom samordnet virkemiddelbruk kan bevaring og god forvaltning av kulturmiljøverdier også oppnås i andre prioriterte jordbrukslandskap. Kulturmiljøforvaltningen gir tilskudd til istandsetting av fredete og verneverdige kulturminner. Landbruksforvaltningen gir tilskudd til istandsettings- og skjøtselstiltak. Miljøforvaltningen gir tilskudd til tilrettelegging for friluftsliv og bevaring av truede naturtyper der kulturmarker kan inngå. Og som plan- og bygningsmyndighet setter kommunen viktige rammer for arealbruk og landskapsforvaltning.

Møtet mellom dagens arealintensive og effektive driftsformer, på den ene siden, og automatisk fredete kulturminner, på den andre siden, er i mange tilfeller utfordrende. Kulturminneloven slår fast at dersom marken over et automatisk fredet kulturminne tidligere er benyttet til beite eller innmark, kan den fortsatt nyttes til disse formål hvis ikke vedkommende myndighet bestemmer noe annet. Automatisk fredete kulturminner i og under dyrka mark er imidlertid utsatt for kontinuerlig slitasje og nedbryting gjennom den årlige syklusen med pløying, harving, såing og høsting. Stadig større og tyngre jordbruksredskap påvirker også jorda i større grad enn tidligere driftsformer, med negative konsekvenser for kulturminner under bakken.

Selv om det ble gjennomført registrering av en del automatisk fredete kulturminner i jordbrukslandskapet i forbindelse med utviklingen av Økonomisk kartverk (ØK) fra 1960-tallet og fremover, er kunnskapen om kulturminner mangelfull. Kulturminner under bakken i jordbrukslandskapet er bare unntaksvis kartlagt, og for store deler av landet (særlig i Nord-Norge) er det ikke foretatt registreringer i det hele tatt. Ikke-kjente automatisk fredete kulturminner i jordbrukslandskapet er særlig utsatt for tap og skade.

NIBIO har, på oppdrag fra Klima- og miljødepartementet, kartlagt virkemidler innen landbruksnæringen som kan påvirke automatisk fredete kulturminner². Grøfting (drenering), nydyrking og nybygg trekkes frem blant tiltak og aktiviteter som særlig kan skade uoppdagete automatisk fredete kulturminner.

Drenering av jordbruksjord er et viktig tiltak for økt matproduksjon og effektiv drift. Økte tilskuddssatser til drenering har ført til økt dreneringsaktivitet. Viktige kulturminneverdier i dyrka mark skades hvert år som følge av dreneringsarbeider.

Strukturendringene i landbruket gir insentiver for nydyrking. Gårdsnære områder som tidligere ikke har vært dyrket inneholder ofte mange automatisk fredete kulturminner, som gravminner eller eldre gårdsanlegg som går tapt ved nydyrking.

Færre og større gårder innebærer også større konsentrasjoner av husdyr på beite. Tråkkskader fra storfe på beite eller foringsplasser som følge av økte konsentrasjoner av husdyr, særlig storfe, er en økende utfordring.

Nydyrking under 15 dekar, landbruksveier under 3 km, og drenering av jordbruksjord under 100 dekar, regnes som mindre, privat tiltak. Her dekker staten eventuelle

² NIBIO Rapport Vol. 7, Nr. 26. 2021: Virkemidler innen landbruksnæringen som kan påvirke automatisk fredete kulturminner. Kartlegging og vurdering.

kostnader til arkeologiske arbeider. De økonomiske rammene for å ivareta Statens forpliktelser i disse sakene er imidlertid ikke tilstrekkelige for å dekke behovene.

Klimaendringene er en trussel mot kulturmiljøer, kulturminner og landskap. Kulturlandskapet gror raskere igjen. Mer flom, erosjon og ekstremvær øker skaderisikoen. Forebyggende og avbøtende tiltak mot klimaskader vil trolig måtte iverksettes, og medføre inngrep i landskapet. Slike tiltak må utformes slik at kulturmiljøverdiene bevares i størst mulig grad..

Interessenter og aktører

Grunneiere og drivere er viktige interessenter og aktører innen dette deltemaet. Likeledes næringsorganisasjonene Norges Bondelag og Norsk Bonde- og Småbrukarlag Det samme gjelder landbruksforvaltningen med Landbruksdirektoratet, statsforvalteren og kommunen samt kulturmiljøforvaltningen Riksantikvaren, Sametinget, fylkeskommunene og universitetsmuseene. Norsk landbruksrådgivning kan være en viktig veiledningsaktør. Fagmiljøer som NIBIO, NMBU, universitetsmuseene og andre museer kan være sentrale kunnskapspartnere.

Resultatmål

- Flere kulturlandskap med store kulturmiljøverdier er godt bevart, og formidlet
- Allmennheten har grunnleggende kunnskap om jordbrukshistorie og kulturminner i jordbrukslandskapet, og deltar i skjøtsel, istandsetting og vedlikehold
- Konflikt mellom aktiv jordbruksdrift og automatisk fredete arkeologiske kulturminner er redusert
- Økt kunnskap om og bevaring av urfolks og nasjonale minoriteters kulturminner og kulturmiljø i jordbruket

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Dette er **eksempler** på aktiviteter og tiltak som kan være aktuelle innenfor de ulike innsatsområdene for å nå resultatmålene for deltemaet. Aktiviteter og tiltak fastsettes når bevaringsstrategien er vedtatt.

Bevaring og bruk

- Samarbeide med relevante aktører om å kartlegge klimarisiko for sårbare kulturminner og kulturlandskap
- Identifisere de viktigste automatisk fredete kulturminnene som er truet av moderne jordbruksdrift med tanke på å sikre dem ved arkeologiske undersøkelser eller bevaring på stedet
- Vurdere handlingsrommet i regelverk og gjennomgå saksbehandlingsrutiner for tiltak i jordbruket som kan skade automatisk fredete arkeologiske kulturminner

- Prioritere tilskudd til sikring (gjennom utgraving) av automatisk fredete kulturminner i jordbrukslandskapet, forutsatt at de økonomiske rammene økes.
- Velge ut jordbrukslandskap med store kulturmiljøverdier, utarbeide planer for istandsetting og skjøtsel og sette inn samordnete tiltak og virkemidler for å ta vare på landskapskvalitetene, i samarbeid med eierne.

Kunnskap og kompetanse

- Utvikle bedre prognoseverktøy for arkeologiske kulturminner for å forebygge konflikter med tiltak i jordbruket.
- Identifisere de viktigste og mest sårbare kulturminnetypene i jordbrukslandskapet
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap i samarbeid med relevante aktører
- Kartlegge kjente og ikke-kjente, (automatisk) fredete og verneverdige, kulturminner i jordbrukslandskapet.
- Kvalitetssikre kartfestet informasjon om kulturmiljø
- Informere grunneiere om kulturmiljøverdier og videreutvikle veiledning om istandsetting og skjøtsel.

Opplevelse og engasjement

- Legge til rette for at frivillige kan delta i istandsettings- og skjøtselstiltak, i samarbeid med eiere
- Informere allmennheten om verdiene i jordbrukslandskapet og legge til rette for skånsom ferdsel
- Etablere samarbeidsarenaer med utdanningssektoren med sikte på at kunnskap om kulturmiljø i jordbrukslandskapet blir del av skole- og utdanningsløpet

Urfolk og nasjonale minoriteter

- Kartlegge kulturminner knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter som skades av moderne jordbruksaktivitet
- Utarbeide oversikt over kulturminner fra jordbrukshistorien som er spesifikke for eller har særlig tilknytning til urfolk og nasjonale minoriteter
- Identifisere jordbrukslandskap med store kulturmiljøverdier knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter

Deltema 3 - Kulturmiljø i skogen

Nesten en fjerdedel av Norge er dekket av skog. Dette er store områder med kulturminner fra alle perioder, fra eldre steinalder til vår egen tid. Kun en brøkdel av kulturminnene er kjent og registrert. Her er det kulturminner og kulturmiljøer fra skogdrift, deriblant koier, hytter, fløtningsanlegg, sager og brannvaktårn. Skogen rommer også boplasser fra eldste steinalder til i dag, spor etter jernvinne, fangst og kullframstilling, gruver, skjerp og bergverksdrift, og mye mer.

Noen bosatte seg i skogen på småbruk og husmannsplasser. Her finnes det blant annet skogfinske, samiske, kvenske og andre boplasser der urfolk og minoriteter holdt til i generasjoner. For andre har skogen vært et viktig skjulested, ikke minst som fluktrute for motstandsfolk, jøder og andre grupper under andre verdenskrig. Dessuten er skogen en ressurs i kulturmiljøarbeidet. Det er en materialbank på rot med kvalitetsvirke med stor verdi i framtidige restaurerings- og istandsettingsprosjekt.

Under deltema 3 prioriteres skogbrukets kulturmiljø, arkeologiske kulturminner og skogdrift og kvalitetsvirke.

Skogbrukets kulturmiljø

Skogbruket har etterlatt seg et stort mangfold av kulturminner og kulturmiljøer. Helt siden trelasthandelen kom i gang for alvor på 1500-tallet har skogbruket lagt grunnlaget for en imponerende infrastruktur. Det er bygget magasin- og fløtningsdammer av tre, jord og stein. Skjermer langs elvene hindret at tømmeret satte seg fast, mens tømmerenner førte stokkene gjennom grunne bekker og forbi fossefall og stryk. I tillegg kommer en rekke bygninger og anlegg, deriblant båthus og ulike typer sager.

Skogskoiene var den viktigste bygningen for skogarbeiderne. De tjente som overnattings- og hvilested og var mest utbredt i de store skogsområdene der avstandene var lengst. De første koiene var laftede bygninger, oppført av det dårligste tømmeret med jordgulv, åre og soveplasser. Disse gikk ut av bruk da det ble innført nye krav til standarden på skoghusvær tidlig på 1900-tallet. Nye koier bygget av lemmer ble utbredt sammen med egne stallbygninger. Arbeidet i skogen var fortsatt hardt og farlig.

Etter andre verdenskrig gjennomgikk skogbruket en kraftig rasjonalisering. Fra 1950-tallet ble tømmerfløtingen avløst av transport på bil og jernbane. Tømmerenner, kanalanlegg og annen infrastruktur gikk ut av bruk, bortsett fra enkelte steder der det ble fløtet tømmer helt fram til 00-tallet. Nye skogsbilveier gjorde at de mange skogskoiene ble avløst av hjulbrakker og mobile småhytter. Etter hvert kom nye hogstmaskiner, noe som ytterligere reduserte behovet for manuell arbeidskraft.

Den nye driftsformen bidro til å endre skoglandskapet. Infrastrukturen som en gang var så avgjørende, forfalt. Til tross for skogbrukets betydning for landet, regioner og lokalsamfunn er kulturminner og kulturmiljøer etter næringen blitt viet lite oppmerksomhet.

Arkeologiske kulturminner

Alle kulturminner fra før 1537 (reformasjonen) er automatisk fredete, enten kulturminnene er kjent eller ikke. Det samme gjelder for alle samiske kulturminner fra 1917 eller tidligere.

Dagens skoger rommer kulturminner fra alle tider. Da isen trakk seg tilbake fra fastlandet for 12 000 år siden, og havet mange steder sto mange kilometer inn over dagens landjord, ble hele landet tatt i bruk til bosetning, jakt, fangst og sanking. Det som i dag fremstår som ubebodde skogsområder inneholder derfor omfattende spor etter tidligere aktivitet, som bosetning, jakt og fangst. Senere var skogsområdene viktige for også andre ressurser enn de som var nødvendige for å overleve. Det finnes utallige jernvinneanlegg, tjæremiler og kullfremstillingsanlegg i skogene våre, fra jernalder til nyere tid. Parallelt med voksende tømmereksport fra Norge på 15- 16- og 1700-tallet, økte også ressursutnyttelsen knyttet til bergverk og gruvedrift i dagens skogsområder. Samtidig var fortsatt skogen et sted hvor folk bodde, og hvor beite- og næringsressurser ble utnyttet over hele landet. Skogene inneholder derfor et stort mangfold av kulturminner fra alle tider.

Kulturminner i skogene er i svært liten grad kartlagt og registrert. I kulturminnesammenheng er skogene nærmest å regne som hvite flekker på kartet.

Kvalitetsvirke

Dagens moderne skogdrift har gjort det vanskeligere å få tilgang til kvalitetsvirke. Tidligere baserte skogbruket seg på plukkhogst der trærne ble valgt ut enkeltvis. Men på 1900-tallet skjedde det kraftig industrialisering av skogbruket og i produksjonen av byggevarer. Flatehogst, skogsmaskiner og mer automatiserte sagbruk ført til at trevirke ikke ble sortert på samme måte som før. Mangfoldet ble mindre. Byggevarer som tidligere gjerne ble laget i den mest solide og holdbare kjerneveden, blir nå produsert av trevirke med kortere levetid.

Standardiseringen har gjort det vanskeligere å få tilgang til trevirke i et mangfold av kvaliteter, deriblant det beste trevirket til de mest holdbare byggevarene. Samtidig er det stadig større interesse for ombruk av eksisterende bygninger og mer bruk av bærekraftige materialer. Dette gir nye potensielle markeder for kvalitetsvirke til både restaurering og istandsetting, men også til nybygg.

Utfordringer og muligheter

Det norske skogsertifiseringssystemet (PEFC-standarden) inneholder krav om å ta hensyn til kulturminner ved tiltak i skog. Det forutsetter imidlertid at kulturminnene er kjent og korrekt kartfestet. Kulturmiljø i skog har aldri vært gjenstand for systematisk nasjonal kartlegging. Kartlegging for ny nasjonal digital høydemodell (NDH) er gjort ved hjelp av LIDAR³ i de aller fleste skogsområder. Mange typer kulturminner (som kullgroper, kullmiler, fangstanlegg og gravminner) i skog er synlige i kartleggingen, men

³ Fjernmåling ved hjelp av laser fra fly

er ikke sikkert identifisert og kartfestet i nasjonale kulturminneregistre (Askeladden). Manglende og feil kartfesting av kulturminner i skog gjør at fredete og ikke-fredete kulturminner i skog blir skadet ved skogbrukstiltak hvert eneste år.

Konsekvensene av hogst og andre skogbrukstiltak i områder med kulturminner kan være utfordrende. Det er behov for kunnskap om hvordan skogbrukstiltak kan gjennomføres på måter som er minst mulig skadelig for kjente og ikke-kjente kulturminner.

Riksantikvaren savner en nasjonal oversikt over skogbrukets kulturmiljø. Det er generelt lite kunnskap om kulturminner og kulturmiljøer i skogen. I de kommunale og fylkeskommunale kulturmiljøplanene er det med noen unntak også lite informasjon om disse kulturminnene og kulturmiljøene. Bygninger og anlegg ligger ofte i områder som er lite tilgjengelige, noe som kan gjøre bruk til en utfordring. Mange skogskoier har potensial som ressurs i jakt, fiske og friluftsliv. I dag er det flere skogeiere som vedlikeholder og leier ut koiene til overnatting. Samtidig er det mange bygninger som har forfalt og står til nedfalls. Mens skogskoiene har stort potensial for videre bruk, er det en større utfordring når det kommer til skogbrukets anlegg. Ved hjelp av lokalt engasjement har gamle fløtningsanlegg blitt satt i stand og brukes i dag til formidling av skogbrukshistorie. Brorparten av anleggene har derimot liten bruksverdi og ligger vanskelig til. Skal flere av anleggene brukes og med det bevares må det stimuleres til lokalt engasjement.

Klimaendringene er en trussel mot kulturminner og kulturmiljøer i skogen. Fløtningsanlegg og andre kulturminner ved vassdragene er spesielt utsatt, som følge av stadig hyppigere flommer og mer nedbør. Kortere og mildere vintre – med mindre snø og frost i bakken – i kombinasjon med stadig større og tyngre maskiner, øker omfanget av kjøreskader på kulturminner under bakken. Skogen er også en ressurs, som et av de viktigste lagrene av karbon.

Kvalitetsvirke er en sentral ressurs for kulturmiljøforvaltningen, og kan også bli viktig i klimasmarte nybygg. Det finnes skoger med kvalitetsvirke, men det kan være en utfordring for forbrukerne å vite hvor de skal henvende seg. Enkelte skogeiere har satt av arveskog (også kalt kulturravsskog og grøntlager) som kan brukes til restaurering og istandsetting av eldre bygninger og båter. Dette er eldre trær som skjottes på en slik måte at de kan stå og modne lenger. Det gir ekstra holdbart virke med svært god kjerneved. For å sikre tilgang på kvalitetsvirke må det også settes av områder til plukkhogst. Her er det avgjørende å sikre trevirke av ulike kvaliteter, slik at det blir rett kvalitet på rett plass. Etterspørselen er økende, men i dag er det likevel utfordrende å få økonomi i driften.

Med moderniseringen av skogbruket er kunnskapen om tidligere tiders plukkhogst i ferd med å forsvinne. Dette er blant annet kunnskap knyttet til skjøtsel og utvelgelse av trær og virke. Den finnes fortsatt hos eldre skogarbeidere, men det er helt avgjørende at kunnskapen videreføres til nye generasjoner fagarbeidere.

Ny teknologi kan bidra til å gjøre sorteringen av kvalitetsvirke enklere. Feltet er under stadig utvikling. På de største sagbrukene kan røntgen brukes til å sortere virket etter kvalitet. Dette gir nye muligheter for å bruke det beste treet der påkjenningene er størst.

Interessenter og aktører

Skogseiendommene forvaltes av bygdeallmenninger med eiere fra det lokale landbruket, privat allmenninger og statsallmenninger. Størsteparten av kulturminnene og kulturmiljøene som omfattes av deltema 3 ligger i skog som eies av private. Det er også mye skog i offentlig eie, hvor Statskog og Opplysningsvesenets fond er de største grunneierne. Skogeierforbundet og Norskog er blant interesseorganisasjoner for private skogeiere. Andre samarbeidspartnere som kan bidra med kompetanse og veiledning, er Skogmuseet med museumsnettverket for lokale skogbruksmuseer, bygningsvernssentre/ bygningsvernsgivere, Bygg og bevar, Landbruksdirektoratet, statsforvalterne, den regionale kulturmiljøforvaltningen og kommunene. Frivilligheten er en viktig samarbeidspartner som kan bidra til istandsettings- og bevaringstiltak, med kunnskap og med å fremme lokalt engasjement.

Resultatmål

- Flere av skogbrukets bygninger og anlegg er bevart og i bruk
- Konflikt mellom aktiv skogsdrift og automatisk fredete arkeologiske kulturminner er redusert
- Flere kulturminner og kulturmiljøer i skogen er kartlagt
- Tilgangen på kvalitetsvirke er styrket
- Økt kunnskap om og bevaring av urfolks og nasjonale minoriteters kulturminner og kulturmiljøer i skogen

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Dette er **eksempler** på aktiviteter og tiltak som kan være aktuelle innenfor de ulike innsatsområdene for å nå resultatmålene for deltemaet. Aktiviteter og tiltak fastsettes når bevaringsstrategien er vedtatt.

Bevaring og bruk

- Vurdere handlingsrommet i regelverk og gjennomgå saksbehandlingsrutiner for tiltak i skog som kan skade automatisk fredete kulturminner
- Samarbeide med skogbruksnæringen for å få på plass flere arveskoger
- Velge ut kulturmiljø for bevaring i samarbeid med eiere, og veilede og støtte istandsetting, skjøtsel og tilpasning til ny bruk

Kunnskap og kompetanse

- Heve kvaliteten på kartfestingen av kulturminner i skog og utvikle KI-metoder for kartlegging basert på fjernmåling
- Utvikle kurs for skogbruksentreprenører for gjenkjenning av kulturminner i skog

- Bidra til kompetanseheving hos kulturmiljøforvaltningen om kulturmiljø i skogen og om virkningene skogsdrift kan ha på kulturminner
- Etablere samarbeidsarenaer mellom offentlig forvaltning og privat næringsliv for å formidle kunnskap om og fremme bruken kvalitetsvirke
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for kulturminner og kulturmiljø i skogen i samarbeid med relevante aktører

Opplevelse og engasjement

- Samarbeide med eiere om å tilgjengeliggjøre skogbrukets kulturmiljø
- Etablere samarbeidsarenaer for utdanning og skoleverk med sikte på at kulturmiljø i skog blir del av utdanningsløpet

Urfolk og nasjonale minoriteter

- Kartlegge og utvikle ny kunnskap om urfolk og nasjonale minoriteters kulturminner og kulturmiljøer i skogen

Deltema 4 - Kulturmiljø etter reindrift

Reindriften har dype historiske røtter i store deler av landet. Villreinfangst har foregått helt siden steinalderen og er en del av forhistorien til tamreindriften. I tusenvis av år har reinen fulgt faste trekkruiter mellom høst- og vinterbeite i innlandet og vår- og sommerbeite ved kysten og kystnære fjell- og dalfører.

Overgangen fra villreinfangst til tamreindrift skjedde gradvis, men hovedsakelig rundt senmiddelalderen. Tradisjonelt har tamreindriften foregått som nomadedrift med de samme flyttingene mellom årstidsbeitene som villreinen fulgte. Reinens som ressurs har dannet grunnlag for samisk naturutnyttelse, bosetting, ferdsel, økonomi og levkår over et langt historisk tidsrom. Tamreindriften var, og er, en viktig næringsvei, og inngikk i næringsssammenhenger med utnyttelse av et mangfold av ressurser knyttet til sanking, fangst, fiske, handel og jordbruk.

Reindriften forutsetter fremdeles de samme kunnskapene om rein, beite og klima som i tidligere tider, og strukturene i reindriften har mange likhetstrekk med historiske strukturer selv om reindriften er modernisert og effektivisert. Kulturminner og kulturmiljøer etter reindrift vil derfor i stor grad vise historisk kontinuitet.

Under deltema 4 prioriteres kulturmiljø etter tamreindrift.

Kulturmiljø etter reindrift

Det finnes mange kulturminner og kulturmiljøer langs reinens trekkveier, særlig i form av fangstanlegg, med gropsystemer, ledegjerder og skyteskjul.

Kulturmiljøer som forteller om tamreindrift, omfatter et stort spekter av kulturminnetyper som boplasser med gammer og gammetufter, reingjerder, melkeplasser, ildsteder, gjemmer, og offersteder. Kulturmiljøverdiene kan også være knyttet til sammenhengene mellom disse ulike kulturminnene i landskapet. Og det kan være ferdselsveier – “linjer i landskapet” – som forteller om sesongflytningene. Disse kan være både synlige og ikke-synlige i terrenget.

I løpet av 1900-tallet har reindriftnæringen gjennomgått større moderniseringer og effektiviseringer når det gjelder driftsform. I dag er de fleste som driver med reindrift bofaste og reindriften er modernisert. Næringen er likevel avhengig av de samme arealene. Moderne reindrift krever gode slakteforhold, og driften inkluderer moderne gjerdestrukturer for flokkhåndtering og bruk av snøskuter og helikopter. Kulturminner etter moderne driftsformer kan knyttes til dette og kan være driftsbygninger, boliger og overnattingshytter for kortvarig eller lengre opphold. Kulturminner kan også være stedsnavn, helligsteder, naturelementer eller lokaliteter hvor det har utspilt seg viktige hendelser, tro og tradisjon knyttet til reindriften.

Utfordringer og muligheter

På tross av at reindriften har dype historiske røtter og stor geografisk utbredelse, har det vært lite oppmerksomhet om kulturmiljø etter reindrift. Disse er tildels lite kjent og

mangelfullt kartlagt, og en utfordring er manglende kunnskap og oversikt. Det er behov for dokumentasjon og kartlegging av kulturminner etter reindriften.

Mange kulturminner er lite kjent fordi kunnskapen om dem er muntlig overlevert informasjon som ikke er skrevet ned. Det er behov for dokumentasjon av kulturminner, både fysiske og immaterielle, som muntlig overlevert kunnskap og stedsnavn og lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Kunnskap om kulturmiljø fra reindrift er viktig som grunnlag for utvelgelse til bevaring. Det er også behov for mer kunnskap om årsakene til at kulturminner etter reindrift går tapt..

En utfordring er gjengroing og at tradisjonell bruk opphører. I tillegg er klimaendringer en trusselfaktor som kan påvirke natur og landskap og for eksempel føre til raskere gjengroing av viddelandskap og tap av kulturminner. Det er behov for tiltak for å dokumentere og ivareta kulturminner som trues av klimaendringer som fører til gjengroing av viddelandskapene.

Tap av kulturminneverdier som følge av manglende bruk gjelder også bygninger tilknyttet reindriften. En utfordring er at disse forfaller som følge av at driftsfunksjoner endres og effektiviseres.

Kunnskap og kartlegging er av stor betydning for å utvikle gode virkemidler for å ta vare på å ivareta kulturminner og kulturmiljøer etter reindriften. Det vil kunne legge grunnlag for skjøtsel og bevaringstiltak og kan brukes for å utvikle gode samarbeid mellom reindriftnæringen, reindriftsforvaltningen og kulturmiljøforvaltningen. I tillegg vil bedre kartlegging redusere risiko for skade.

Videre vil utvikling av kunnskap og kartlegging kunne inngå i formidling av reindriftskulturen i Norge, samt bidra til å berike opplevelser i friluftslivet. Formidling og opplevelse av kulturminner tilknyttet reindrift gjennom friluftsliv kan føre til at kunnskapen når ut til et bredere publikum, og kan knyttes opp mot nærings- og reiseliv.

Samiske kulturminner og -miljøer fra etter 1917 er ikke automatisk fredet og er dermed mer utsatt for å gå tapt. Det er viktig å også ivareta kulturminner som viser endringene reindriften har gjennomgått i løpet av 1900-tallet. Dette inkluderer også reindrift utenom de samiske reindriftsområdene, for eksempel i Lom, Vågå og Filefjell.

I tillegg til plattformer for samarbeid mellom reindriftnæringen og kulturmiljøforvaltningen kan det utredes hvilke relevante former for formelt vern som kan være aktuelle, for eksempel regulering til hensynssoner eller at det gis vern etter andre lovverk (naturvernloven).

Det er gjennomført fylkesvis dokumentasjon og prioriteringer av kulturmiljø i KULA (Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse) som kan være et grunnlag å basere seg på, og som kan bygges ut videre.

Interessenter og aktører

Sentrale interessenter og aktører som er relevante for dette deltemaet er private grunneiere eller privatpersoner som er aktive innenfor reindriftsnæringen, men også ikke-private grunneiere som allmenninger, Statskog og Finnmarkseiendommen (FEFO). I tillegg er Siida-organisasjonen en sentral interessent og aktør. Andre viktige aktører er museer, historielag, organisasjoner, foreninger og frivillige som engasjerer seg. Deltemaet er også sentralt for natur- og kulturmiljøforvaltningen og reindriftsforvaltningen (Landbruksdirektoratet og statsforvalterne). I nasjonalparkene f.eks. er det Miljødirektoratet via SNO, i nord Fjelltjenesten (Statskog) som forvalter kulturminner relatert til villrein og tamrein.

Resultatmål

- Flere kulturminner knytta til reindriften har fått formelt vern
- Økt kunnskap om og mer formidling av kulturmiljø etter reindrift
- Det er etablert samarbeid mellom reindriftsnæringen, reindriftsforvaltningen og kulturmiljøforvaltningen om ivaretagelse av prioriterte kulturmiljø fra reindriften

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Dette er **eksempler** på aktiviteter og tiltak som kan være aktuelle innenfor de ulike innsatsområdene for å nå resultatmålene for deltemaet. Aktiviteter og tiltak fastsettes når bevaringsstrategien er vedtatt.

Bevaring og bruk:

- Undersøke potensialet for fortsatt eller ny bruk av byggverk og anlegg
- Prioritere tilskudd til sikring av byggverk og anlegg

Kunnskap og kompetanse:

- Initiere og gjennomføre kartleggings- og registreringsprosjekter av kulturminner og miljøer knyttet til reindriftenas kulturlandskap
- Formidle kunnskap om kulturminnene knyttet til reindriften
- Etablering av kunnskapsgrunnlag og vurderingsgrunnlag med tanke på utvelgelse for formelt vern
- Etablere samarbeidsarenaer med utdanningssektoren med sikte på at kunnskap om kulturmiljø etter reindrift inngår i skole- og utdanningsløpet
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for kulturminner og kulturmiljøer etter reindrift i samarbeid med relevante aktører

Opplevelse og engasjement:

- Bidra til synliggjøring og formidling av kulturmiljøverdier i reindriftslandskap

- Etablere plattformer for samarbeid mellom kulturmiljøforvaltning og reindriftnæring

Urfolk og nasjonale minoriteter:

- Utvikle kunnskap om kulturminner- og miljøer tilknyttet samisk reindrift